

Václav L á b u s (Liberec)

NISA, NEBO NYSA?¹⁾

NISA, OR NYSA?

The article deals with the Czech pronunciation of the river name Nisa, an important river in Northern Bohemia. Besides standard palatalized pronunciation [ňisa], also non-standard non-palatalized pronunciation [nisa] occurs. The main goal of the article is to describe their mutual relation and their distribution. The data come from a) questionnaires, and b) an analysis of chosen Czech Radio (Český rozhlas) programs. The analysis of radio programs was based on a demo version of the platform being developed for automatic transcription and sophisticated access to historical audio archive of the Czech Radio. Palatalized, i.e. standard pronunciation is dominant in broadcasting. Questionnaires show that non-palatalized pronunciation occurs in local every-day speech, especially among people over 30 years. It is therefore a question, whether this pronunciation should be included into the standardization as a local, colloquial variant.

Keywords

Nisa, variant names, standard pronunciation, colloquial pronunciation

1. Úvodem

Zeměpisná jména se v momentu užívání mohou realizovat různými povrchovými (komunikačními) variantami,²⁾ a to v závislosti na komunikační situaci a uživateli toponyma (a jeho teritoriálním původu, sociálním prostředí, věku nebo pohlaví). Povrchová variabilita může mít mnoho podob. Vedle různých typů hláskových, morfologických, slovotvorných nebo syntagmatických variant se k povrchovým variantám řadí také výslovnostní dublety. Ty jsou mezi českými toponymy pochopitelně vzácné, neboť česká zeměpisná jména svým hláskovým ztvárněním podléhají jasným ortografickým a ortoepickým pravidlům stejně jako apelativa a neobvyklé disproporce mezi grafickou a zvukovou realizací zde nenastávají. Platí to i pro toponyma cizího původu; ta jsou již hláskově i gramaticky integrována do českého jazykového systému.

¹⁾ Tento příspěvek vznikl v rámci projektu Zpřístupnění archivu Českého rozhlasu pro sofistikované vyhledávání (DF11P010VV013, podpořeného Ministerstvem kultury ČR ve výzkumném programu NAKI).

²⁾ K variantnosti a jejím typům (pojmenovací, komunikační varianty) viz zejména R. Šrámek, Úvod do obecné onomastiky, Brno, 1999, s. 106–109; ze slovenských prací např. J. Krško, Mikroštruktúrne vzťahy v onymii, Slovenská reč 67, 2002, s. 142–146.

Kolísání výslovnosti českých toponym se projevuje například ve vokalické kvantitě (*Rabí*: [rabí]/[rábí]³⁾) nebo v palatalizaci skupiny *di, ti, ni* (*Velký Valtínov*: [val'tinof]/[valtínof], *Botič*: [bo'ič]/[botič], *Nisa*: [ňisa]/[nisa]). Právě na druhé jmenované hydronymum a jeho výslovnost se tento příspěvek zaměřuje.

Stejně jako apelativa také zeměpisná jména podléhají kodifikaci (standardizaci), byť ne tak důsledně. Grafická a do určité míry také gramatická podoba je fixována (kodifikována) jednak v jazykových příručkách (Pravidla českého pravopisu, Slovník spisovné češtiny), jednak v kartografických podkladech (základní mapa), v případě oikonym i ve statistických lexikonech.⁴⁾ Výslovnost toponym, stejně jako tvarosloví, v zásadě přebírá pravidla apelativní slovní zásoby.⁵⁾ Zatímco v morfologii připouští kodifikace různé dublety, obvykle reflektující místní úzus (například gen. typu *Příbrami/Příbramě* nebo dat. typu *Litoměřicím/Litoměřicům*), v případě výslovnosti a pravopisu kodifikace dublety nezmiňuje, tedy ani potenciální tvrdou výslovnost hydronyma *Nisa*.

2. K výslovnosti hydronyma *Nisa*

Problematicke výslovnosti jména řeky *Nisy* se v jazykovědné literatuře věnují jen skromné zmínky. Objevují se v materiálech zaměřených na jazykovou kulturu, přičemž za správnou se považuje v souladu s ortografickými a ortoepickými pravidly českého jazyka podoba [ňisa], zatímco výslovnost [nisa] se registruje jako (oblastní) odchylka od normy.⁶⁾ „Někdy vžitá výslovnost potlačila výslovnost správnou, a proto např. strom tis by se měl číst [řis], ale čteme [tys], řeka Nisa by měla být [ňisa], ale říkáme [nysa] apod.“⁷⁾ Dotazy k výslovnosti směřované do jazykové poradny komentovala v roce 1996 Ludmila Uhlířová: „Výslovnost jednotlivých slov domácích je předmětem dotazu spíš ojediněle. Záznamy se týkají např. regionálních variant zně-

³⁾ A. Polívková, *Naše místní jména a jak jich užívat*, Praha, 2007, s. 33. Autorka uvádí dále *Pikovice/Píkovice*, *Braník/Bráník*, *Chyšě/Chýše*, *Třebaň/Třebáň*; podobných případů bychom našli více. Tyto dvojice lze ovšem považovat i za hláskové varianty, byť jsou jiného charakteru než například varianty typu *Mýto/Mejto* nebo různé nářeční podoby.

⁴⁾ Ke kodifikaci oikonym viz též A. Polívková, o. c. v pozn. 3, s. 17.

⁵⁾ I u toponym tak lze sledovat různé výslovnostní realizace pramenící z ne/přítomnosti artikulační spodoby: *Kapradník* [kapradník]/[kapradňík], *Rokytnice* [rokitnice]/[rokitňice], *Potštejn* [potštejn]/[počtejn] apod. nebo *Radčice* [ratčice]/[račice], *Hradčany* [hratčani]/[hračani] aj., u nichž je asimilace již na hraně spisovnosti.

⁶⁾ V citovaných dokumentech ponecháváme fonetický přepis podle originálu, ve vlastním textu používáme tuto transkripci: [ňisa], tj. měkká výslovnost, a [nisa], tj. tvrdá výslovnost.

⁷⁾ Některá úskalí při výslovnosti v češtině. Dostupné z WWW: http://kcjl.upol.cz/kmlp_vyslovnost.doc (cit. 1. 6. 2012).

lostní asimilace ... nebo např. měkčené standardní a neměkčené regionální výslovnosti názvů vodních toků Nisa, Botič.“⁸⁾

Přímo k výslovnosti *Nisy* se vyjádřila pracovnice Ústavu pro jazyk český AV ČR Martina Hamplová v pořadu Českého rozhlasu Sever 9. 11. 2006: kodifikovaná – v Pravidlech českého pravopisu – je pouze výslovnost [ňisa]; konkurenční výslovnost [nisa] může podle ní souviset s tím, že není jasné, jak hydronymum vzniklo.⁹⁾ M. Hamplová tak potvrzuje, že jediným médiem majícím status kodifikační příručky, jež uvádí hydronymum *Nisa* a jeho výslovnost, jsou právě pravopisná pravidla. *Nisa* je zde uvedena v příloze Seznam zeměpisných jmen.¹⁰⁾ Překvapivý je naproti tomu fakt, že v podobné příloze (3.c Zeměpisná jména), již obsahuje Slovník spisovné češtiny, se hydronymum *Nisa* vůbec nezmiňuje.¹¹⁾

V popularizační příručce Jazyčnick hovoří o výslovnostních dubletách tohoto typu Dušan Šlosar.¹²⁾ Autor *Nisu* zmiňuje v souvislosti se slovy *divizna*, *tis*, *dikobraz*, u nichž kolísání pramení z jejich izolovaného postavení ve slovní zásobě, pročež je uživatelé považují za slova cizího původu. Do stejné skupiny řadí i hydronyma *Botič* a *Nisa*: „A obdobně je tomu u dvou vlastních jmen: pražského potoka Botiče a řeky Nisy. ... I jméno řeky je domácího původu. Proto je máme vyslovovat s měkkým *t* a *ň*, tedy [Boťič] a [Ňisa].“¹³⁾

Lze shrnout, že lingvisté považují měkkou výslovnost za správnou, spisovnou. V místním úzu se ale vyskytuje i neměkčená výslovnost [nisa]. Příčinou vzniku konkurenčního vztahu realizovaného tvrdou výslovnostní dubletou [nisa], jež neodpovídá ortoepické normě, je s největší pravděpodobností již uvedený fakt, že jméno je nejasného původu (v kategorii „*proprium tantum*“) a v současné apelativní i propriální slovní zásobě zůstává izolované. Vliv výslovnosti polského ekvivalentu *Nysa* [nisa] nebo

⁸⁾ L. Uhlířová, Archivace lingvistických dokumentů na počítači (O dopisové a jiné agendě jazykové poradny Ústavu pro jazyk český – u příležitosti půlstoletí její činnosti). Část II, Naše řeč 79, 1996, s. 226.

⁹⁾ Nisa nebo Nysa? Český rozhlas Liberec – Co se děje na severu, 9. listopadu 2006, redaktor Martin Kadlec. V anketě mezi Jablonečany, jež zazněla v tomtéž pořadu, bylo zastoupení měkké a tvrdé výslovnosti vyrovnané.

¹⁰⁾ Pravidla českého pravopisu, Praha 1998, s. 361.

¹¹⁾ Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost, 3. vydání, Praha 2007, s. 624–640.

¹²⁾ D. Šlosar, Jazyčnick, Praha 2004.

¹³⁾ D. Šlosar, o. c. v pozn. 12, s. 103. Autor tedy předpokládá slovanský původ hydronyma *Nisa*. Většina onomastiků ovšem jméno považuje za před slovanské, resp. jej řadí ke staroevropské vrstvě hydronym, např. E. Eichler, Beiträge zur deutsch-slawischen Namensforschung (1955–1981), Leipzig 1985, s. 361, nebo K. Hengst (In: E. Eichler – G. Hilty – H. Löffler – H. Steger – L. Zgusta /eds./, Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik I, Berlin – New York 1995, s. 319).

německého *Neisse* [najse] zde – alespoň co se současného užívání týče – podle našeho názoru roli nehraje.

Tento příspěvek si všímá distribuce obou výslovnostních podob. Chce dát odpověď na otázky, zda je výslovnost [nisa] skutečně živá a kterou podobu považují uživatelé za náležitou. Východiskem je dotazníkové šetření (kap. 3) a analýza vybraných pořadů Českého rozhlasu (kap. 4).

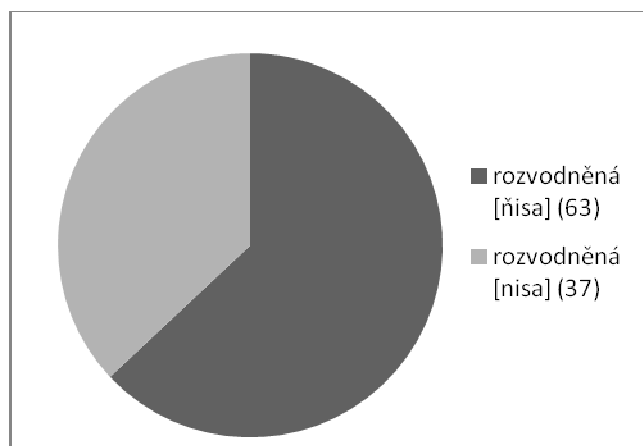
3. Dotazníkové šetření

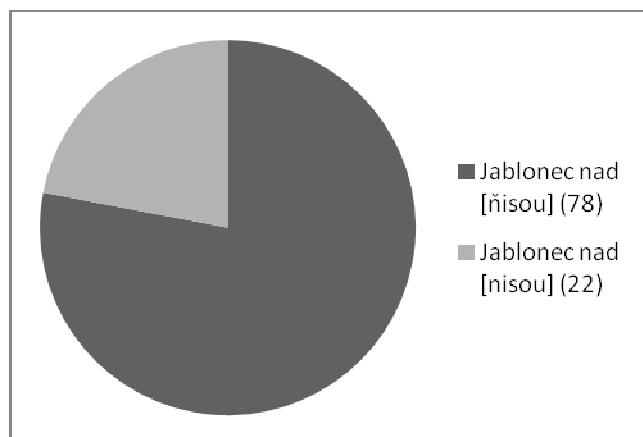
3.1

Dotazníkové šetření probíhalo v březnu/dubnu 2012, zúčastnilo se jej 100 respondentů v tomto složení: 68 žen / 32 mužů, 65 osob z okresu Liberec a Jablonec nad Nisou / 35 z jiných částí Čech. Necelou polovinu respondentů tvořili studenti přírodovědně-humanitní a pedagogické fakulty Technické univerzity v Liberci. Úkolem respondentů bylo nahlas přečíst dvě příkladové věty: 1) Milionové škody způsobila rozvodněná Nisa i v polské obci Ręczyn, jak potvrdil její starosta Piotr Gomoła. 2) O služby polského záložníka Jerzyho Tyszkiewiczze se ucházel také prvoligový FK Jablonec nad Nisou. První věta zkoumala výslovnost hydronyma v nominativu, druhá v instrumentální pozici, frekventované v oikonymech typu *Jablonec nad Nisou*, *Vratislavice nad Nisou* apod. Příkladové věty záměrně obsahovaly polská propria, aby respondenti nabyli dojmu, že se testuje jejich schopnost číst polské grafémy, a ne výslovnost hydronyma *Nisa*. Tím byla alespoň částečně zajištěna autenticita zjišťovaných dat, kterou obvykle podobná dotazníková šetření postrádají.

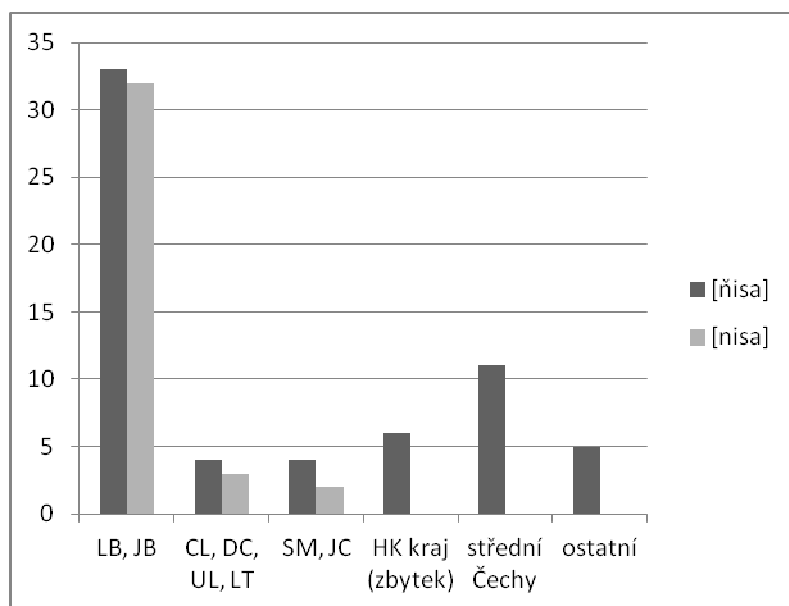
Celkové výsledky šetření prokazují vysoké zastoupení tvrdé výslovnosti [nisa] – 37 % v nominativu, ve spojení *nad Nisou* pak tvrdá výslovnost dosahuje 22 % (viz grafy 1 a 2).

Graf č. 1

Graf č. 2

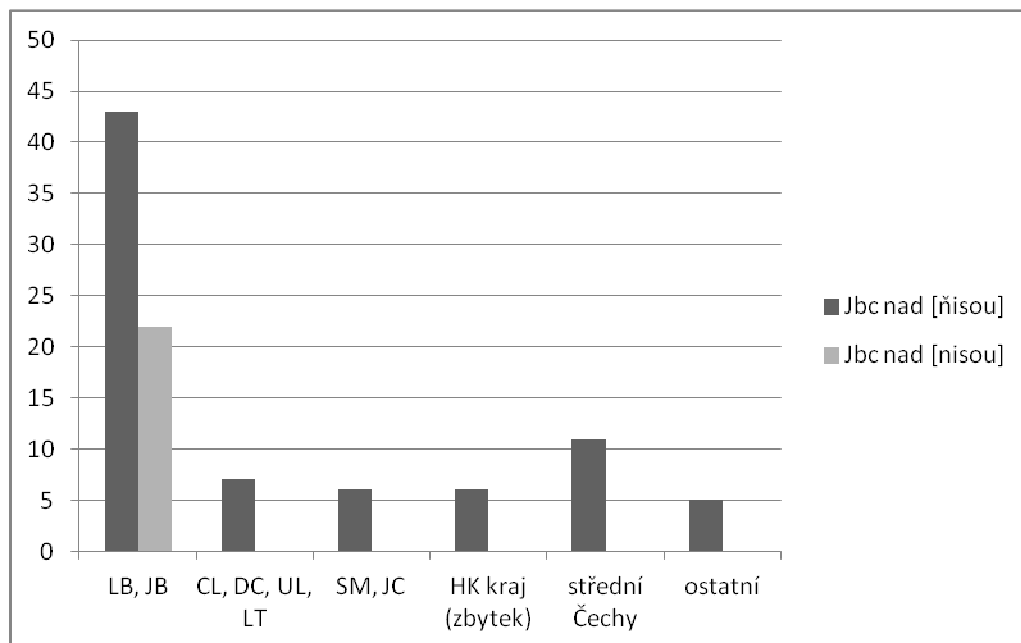
Grafy č. 3 a 4 ilustrují výslovnost podle místa bydliště respondentů.¹⁴⁾

Graf č. 3

Grafy č. 3 a 4 jednoznačně potvrzují fakt, že tvrdá výslovnost je primárně záležitost lokálního úzu, tedy mluvčích z okresů, jimiž řeka *Nisa* protéká: Liberec a Jablonec nad Nisou. Tvrdá výslovnost ve spojení *Jablonec nad Nisou* (graf č. 4) se dokonce vyskytuje výhradně mezi respondenty z těchto okresů.

¹⁴⁾ Zkratky: LB = Liberec, JB = Jablonec nad Nisou, CL = Česká Lípa, DC = Děčín, UL = Ústí nad Labem, LT = Litoměřice, SM = Semily, JC = Jičín, HK kraj = Královéhradecký kraj.

Graf č. 4

Nápadná je disproporce mezi tvrdou výslovností hydronyma v nominativu a ve spojení *nad Nisou*. Nižší zastoupení tvrdé výslovnosti v tomto syntagmatu nepochybně reflektuje užívání hydronyma ve veřejných, oficiálních komunikačních situacích. Zde se – na rozdíl od běžné mluvy v neoficiální komunikační situaci – oikonyma prakticky výhradně užívají s atributivním doplněním *nad Nisou*,¹⁵⁾ vzhledem k charakteru komunikační situace přirozeně se spisovnou měkkou výslovností. Výskyt hydronyma *Nisa* je v tomto spojení zdaleka nejvyšší, jak potvrzuje Český národní korpus (lemma *Nisa* 45 508 výskytů, syntagma *nad Nisou* 33 640 výskytů)¹⁶⁾ i pořady Českého rozhlasu (viz kap. 4). Prostřednictvím audiovizuálních médií a dalších komunikačních situací, jako jsou hlášení v městské a vlakové dopravě,¹⁷⁾ si uživatelé tuto kombinaci fixují s měkkou výslovností a implementují ji do svého idiolektu. Tím se vysvětluje výsledek šetření u řady respondentů, kteří ve větě č. 1 užíli tvrdou výslovnost, zatímco ve větě

¹⁵⁾ Kromě Jablonce nad Nisou je hydronymum součástí oficiálního názvu těchto měst a obcí: Lučany nad Nisou, Janov nad Nisou (a místní část Loučná nad Nisou), Proseč nad Nisou, Vratislavice nad Nisou, Stráž nad Nisou, Bílý Kostel nad Nisou, Hrádek nad Nisou a také Rychnov u Jablonce nad Nisou.

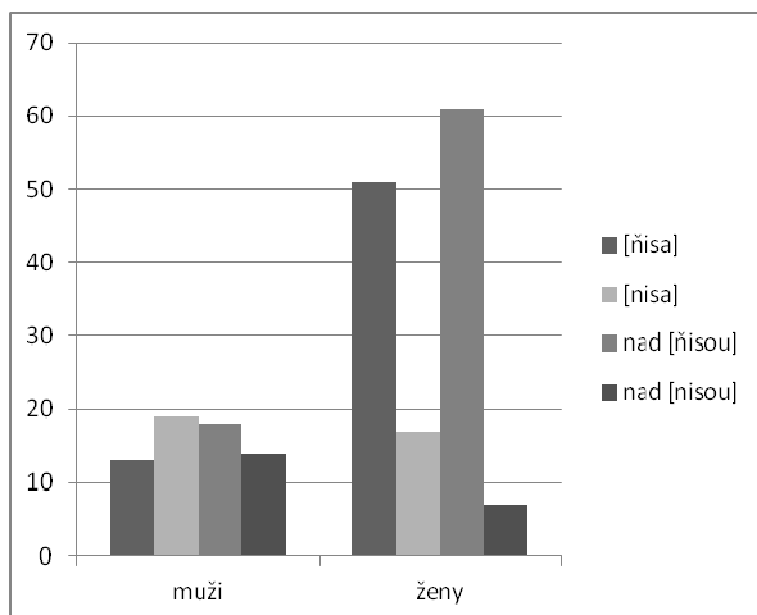
¹⁶⁾ Český národní korpus – SYN. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha, dostupný z WWW: <http://www.korpus.cz>, cit. dne 4. 6. 2012.

¹⁷⁾ Hlášení v autobusech a tramvajích Dopravního podniku měst Liberec a Jablonec nad Nisou i na vlakových tratích společností České dráhy (Liberec – Frýdlant, Liberec – Tanvald) a Vogtlandbahn (Liberec – Hrádek nad Nisou) užívají hydronymum výhradně s měkkou výslovností.

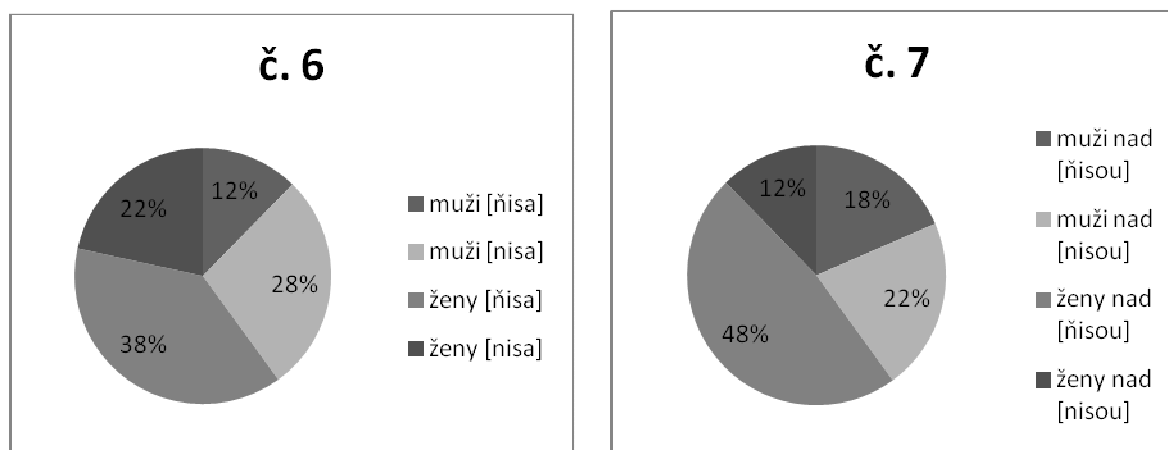
č. 2 (*nad Nisou*) hydronymum vyslovovali měkce. Opačný případ, tj. nominativ měkce a instrumentál tvrdě, jsme v dotazníkovém šetření zaznamenali u jediného respondenta. Konkurence [nisa] / [nad ňisou] názorně ukazuje, jak vysoká frekvence určitého tvaru/výslovnosti v médiích ovlivňuje i individuální řečové chování.

Grafy č. 5, 6, 7 porovnávají výslovnost podle pohlaví respondentů.

Graf č. 5

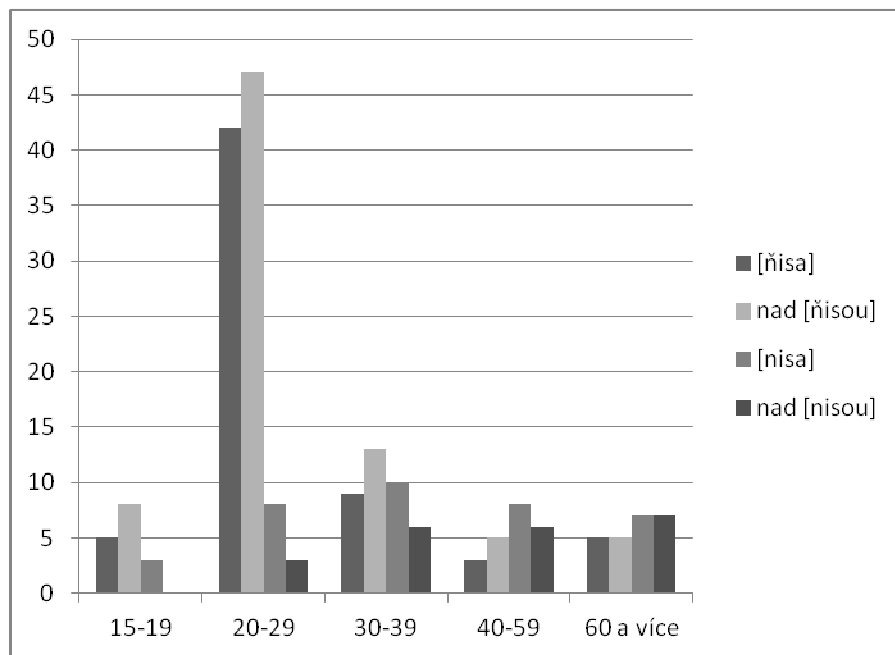
Graf č. 6 a č. 7 (okres Liberec a Jablonec nad Nisou)

Výsledky jsou poněkud zkresleny menším počtem respondentů mužského pohlaví, i tak je ale vidět, že spisovná měkká výslovnost je častější u žen než u mužů. Nabízí se

souvislost s hypotézou, že ženy vykazují nižší rezistenci vůči spisovné normě než muži,¹⁸⁾ avšak k jejímu prověření by byl třeba početně rozsáhlejší vzorek mluvčích. Grafy č. 7 a 8 porovnávají výslovnost podle věku respondentů.

Graf č. 7

Výsledky grafu č. 7 jsou zkráceny vysokým počtem respondentů ve věkové kategorii 20–29 let (studenti přírodovědně-humanitní a pedagogické fakulty Technické univerzity v Liberci.) a tím, že většina respondentů z vyšších věkových kategorií pochází z okresů Liberec a Jablonec nad Nisou.

Z grafu č. 8 vyplývá, že ačkoliv má výslovnost [nisa] v okresech Liberec a Jablonec nad Nisou vysoké zastoupení, její distribuce je závislá na věku mluvčích. Zastoupení tvrdé výslovnosti roste se zvyšující se věkovou kategorií. Lze tedy předpokládat, že tvrdá výslovnost se bude postupně snižovat. Příčinu lze identifikovat stěží, domníváme se, že do určité míry ji ovlivňují audiovizuální média (zejména rozšíření regionálních stanic, kanálů a pořadů v posledních 20 letech) a v nich dominující měkká výslovnost.

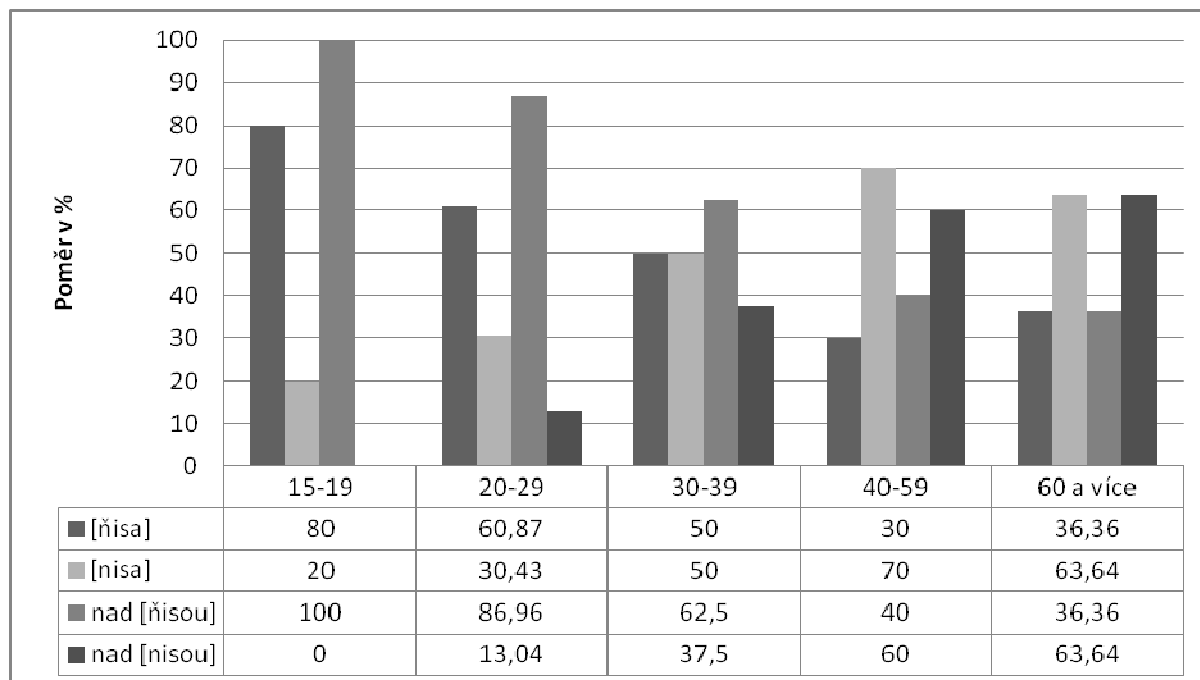
3.2

Druhá část šetření, jíž se zúčastnilo 46 žen a 12 mužů, se týkala povědomí respondentů o „správnosti“ podob [ňisa] a [nisa]. Respondentům byly předloženy na otázku *Jaká výslovnost je podle vás správná/náležitá?* tři možnosti odpovědi: pouze

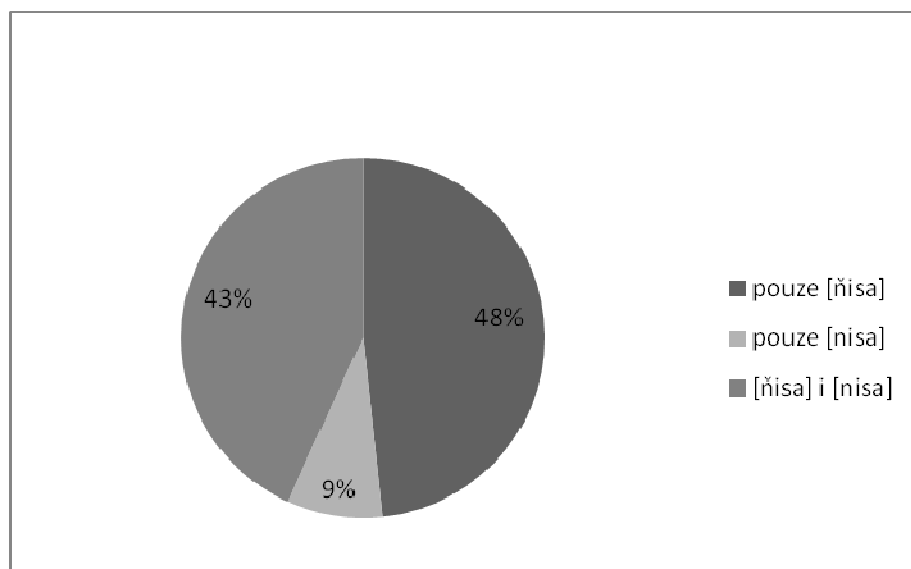
¹⁸⁾ Srov. např. W. Downes, *Language and Society*, Cambridge 1998, s. 204, nebo P. Trudgill, *Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society*, London 1983, s. 88.

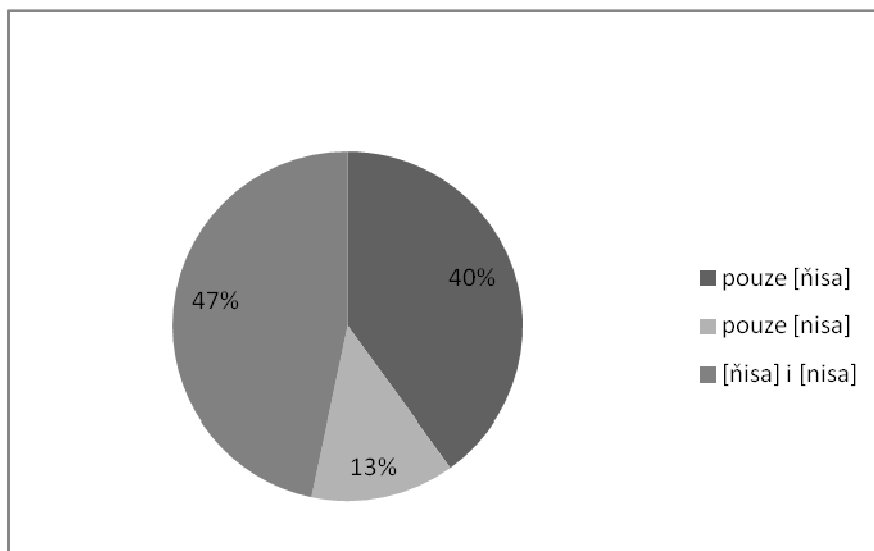
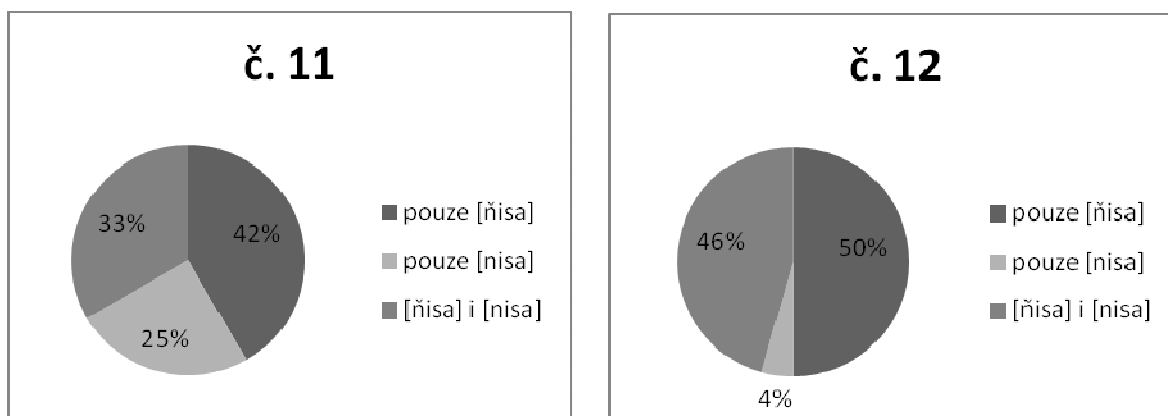
[ňisa], pouze [nisa], nebo obojí – [ňisa] i [nisa]. Výsledky prezentují grafy č. 9–12. 48 % respondentů považuje za správnou pouze měkkou výslovnost, 43 % se naproti tomu domnívá, že jsou kodifikovány obě výslovnostní podoby.

Graf č. 8 (okres Liberec a Jablonec nad Nisou)

Graf č. 9

Graf č. 10 (okres Liberec a Jablonec)**Graf č. 11 (muži) a č. 12 (ženy)**

Údaje v grafu č. 11 ovlivňuje nízký počet respondentů mužského pohlaví.

4. Analýza pořadů Českého rozhlasu

S rozvojem technologií a programů umožňujících automatický přepis mluveného slova se lingvistům dostávají do rukou užitečné nástroje pro jazykový výzkum. Jedním z takových nástrojů jsou programy, jež vyvíjí Laboratoř počítačového zpracování řeči na Fakultě mechatroniky, informatiky a mezioborových studií Technické univerzity v Liberci v rámci projektu Zpřístupnění archivu Českého rozhlasu pro sofistikované vyhledávání. Cílem tohoto projektu je umožnit vyhledávání informací v historickém archivu Českého rozhlasu (ČRo), čítajícím více než 100 000 hodin audionahrávek. Digitalizované nahrávky ČRo se zpracovávají prostřednictvím specializovaných programů, které archivní zvukové záznamy převádějí do textové podoby a zároveň ukládají přepsané texty do databáze. Tato databáze poskytuje možnost vyhledávat informace podle konkrétních slov (resp. slovních tvarů a řetězců) i dalších kritérií (pořad, období, mluvčí atd.). Podstatné je, že tato platforma synchronizuje jak zvukovou, tak

textovou stopu; hledaný výraz, resp. jeho libovolně rozsáhlý kontext, je tak zároveň možné přehrát. V současnosti je v provozu testovací verze, jež pracuje s prozatímní databází zhruba 10 000 hodin nahrávek z období 2005–2011.¹⁹⁾

Tato databáze nabízí spolehlivé informace také o výslovnosti hydronyma *Nisa*. Zaměřili jsme se na dvě stanice: ČRo Radiožurnál a ČRo Sever (jak bylo uvedeno výše, z let 2005–2011). Vzhledem k tomu, že nejde primárně o lingvistický nástroj typu ČNK, nejsou výrazy opatřeny tradičním morfologickým značkováním, a proto jsme byli nuceni hledat izolované pádové tvary. Výsledky zkoumání uvádíme v tabulkách č. 1 a 2.

Tabulka č. 1 (ČRo Radiožurnál)

Tvar	Počet výskytů	Výslovnost [ňisa]	Výslovnost [nisa]
<i>Nisa</i>	34	27	7
<i>Nisy</i>	48	45	3
<i>Nise</i>	27	24	3
<i>Nisu</i>	5	5	0
<i>Nisou</i>	1535 (520)	516	4
Celkem		617	17 (2,76 %)

Tabulka č. 2 (ČRo Sever)

Tvar	Počet výskytů	Výslovnost [ňisa]	Výslovnost [nisa]
<i>Nisa</i>	26	25	1
<i>Nisy</i>	33	30	3
<i>Nise</i>	10	10	0
<i>Nisu</i>	4	4	0
<i>Nisou</i>	653 (277)	266	11
Celkem		335	15 (4,48 %)

U jednotlivých výskytů bylo třeba v konkrétní audionahrávce zjistit výslovnost, ale také ověřit správnost automatického přepisu.²⁰⁾ U tvarů *Nisa*, *Nisy*, *Nise*, *Nisu* jsme ověřovali veškeré výskyty, u tvaru *Nisou* vzhledem k jeho množství jen zhruba třetinu.

¹⁹⁾ O programu viz J. Nouza et. al., Voice Technology to Enable Sophisticated Access to Historical Audio Archive of the Czech Radio. In: C. Grana – R. Cucchiara (eds.), *Multimedia for Cultural*, vol. CCIS 247, Berlin – Heidelberg 2012, s. 27–38.

²⁰⁾ Automatický přepis dosahuje přesnosti 94,67 % u studiového čteného zpravodajství, kompletní zpravodajské pořady vykazují prozatímní přesnost přepisu 86,86 % (J. Nouza et. al., o. c. v pozn. 19).

Na obou rozhlasových stanicích jednoznačně dominuje spisovná měkká výslovnost. Takřka z 95 % jsou mluvčími moderátoři a redaktoři ČRo a ti dodržují spisovnou normu – v jejich mluvě jsme tvrdou výslovnost zaznamenali devětkrát (ČRo Radiožurnál) a čtyřikrát (ČRo Sever). To představuje 1,4 % všech zkoumaných výskytů hydronyma *Nisa* v mluvě redaktorů/moderátorů. Zbylé výskyty tvrdé výslovnosti [nisa] pocházejí od ostatních mluvčích, kteří se ve zpravodajství objevují, nejčastěji jde o představitele místní samosprávy (tj. 47 % výskytů jména *Nisa* mezi těmito mluvčími). Také toto zjištění potvrzuje fakt, že tvrdá výslovnost je záležitostí lokálního úzu. Naproti tomu rozhlasoví moderátoři a redaktoři se vzhledem k povaze ČRo jakožto veřejnoprávního média řídí pravidly spisovné výslovnosti.

Pozoruhodná je opět disproporce mezi instrumentálním tvarem *Nisou* a ostatními výskyty. Zpravodajské pořady ČRo zásadně užívají oikonyma v jejich úplně standardizované podobě – součástí lokalizace zpravodajské události je tak místní jméno, jež se uvádí vždy s rozlišujícím atributivním doplněním *nad Nisou*.

5. Závěrem

V pořadech ČRo Radiožurnál a ČRo Sever jednoznačně dominuje spisovná podoba s měkkou výslovností. Ta převažuje i v běžné mluvě, jak ukazuje dotazníkové šetření. Dotazníkový průzkum ale zároveň odhalil, že v místním úzu je tvrdá výslovnost živá a frekventovaná dubleta. Podle našeho názoru by bylo možné ji rovněž kodifikovat – hodnotit ji jako hovorovou, oblastní, stylově nižší dubletu, tedy analogicky jako například morfologické dublety typu *Litoměřicím/Litoměřicům*.²¹⁾ Doplnující šetření navíc ukazuje, že 43 % respondentů považuje za náležité obě výslovnostní realizace (viz graf č. 9). K distribuci měkké a tvrdé výslovnosti je ale třeba dodat, že se tvrdá podoba vyskytuje především u střední a starší generace (viz graf. č. 8) a lze tedy předpokládat, že se její podíl bude postupně snižovat.

*Technická univerzita v Liberci KČL FP
Studentská 2
461 17 Liberec
vaclav.labus@tul.cz*

²¹⁾ Srov. A. Polívková, o. c. v pozn. 3, s. 27; Slovník spisovné češtiny, o. c. v pozn. 11, s. 632.